

دوفصلنامه علمی «پژوهش سیاست نظری»

شماره سی و ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۳: ۲۹۲-۲۵۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۱

نوع مقاله: پژوهشی

شناسایی و اولویت‌بندی پیشران‌های توسعه اقتصادی در ایران

* سید محمدموسی مطلبی

** غلامرضا اسکندریان

*** علی رنجبرکی

چکیده

تعیین پیشران‌های توسعه اقتصادی کشور و اولویت‌بندی آنها، یکی از الزامات اولیه سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی است. هدف اصلی این مطالعه، شناسایی اصلی‌ترین پیشران‌های توسعه اقتصادی کشور است. در این مطالعه، روش تحلیل محتوی و روش تحلیل ساختاری پیشران‌های توسعه اقتصادی کشور، شناسایی و اولویت‌بندی شده است. بدین منظور در گام نخست، چهل عامل توسعه اقتصادی با روش تحلیل محتوی شناخته شد و سپس نظرهای تخصصی نوزده نفر از کارشناسان برجسته توسعه اقتصادی کشور کسب شده است. برای تجزیه و تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده از ماتریس اثرات متقابل و نرم‌افزار میک‌مک استفاده شده است. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که شش پیشران اصلی توسعه اقتصادی کشور عبارت است از: بهبود تعاملات بین‌المللی و منطقه‌ای و رفع مناقشات، اصلاح کیفیت نظام بروکراسی دولت، اصلاح نظام

* نویسنده مسئول: استادیار گروه اقتصاد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی، ایران
M.Motalebi@acecr.ac.ir

** استادیار گروه جامعه‌شناسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی، ایران
Eseskandarian@acecr.ac.ir

*** استادیار گروه اقتصاد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی، ایران
ranjbaraki@acecr.ac.ir

تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری (ارتقای آگاهی و افزایش کاربست علم، رهایی از تسخیرشدگی)، اصلاح کیفیت نظام قضایی، اصلاح ساختار اقتصادی و حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی. بررسی تأثیرات مستقیم پیشران‌ها نشان می‌دهد که پیشران نظام تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی، تأثیرگذارترین پیشران توسعه اقتصادی کشور است که به طور مستقیم بر اصلاح نظام بروکراسی مؤثر است. بررسی تأثیرات غیر مستقیم نیز نشان می‌دهد که پیشران نظام تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی به عنوان یک پیشران توسعه اقتصادی، بر دو پیشران حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی و پیشران اصلاح ساختار اقتصاد، تأثیرگذار است.

واژه‌های کلیدی: توسعه اقتصادی، رشد اقتصادی، عوامل مؤثر بر رشد، عوامل مؤثر بر توسعه و پیشران‌های توسعه.

مقدمه

اجرای چندین برنامه جامع توسعه اقتصادی در کشور در طول چند دهه اخیر و تداوم مسائل و مشکلات مختلف اقتصادی کشور بیانگر این واقعیت است که توجه کمی به پیشران‌ها و مسائل کلیدی پیش روی توسعه اقتصادی کشور شده است. دستیابی به توسعه اقتصادی نیازمند توجه و کاربست تمامی منابع و دارایی‌های یک کشور است. با توجه به گستردگی و تنوع دارایی‌ها و منابع اقتصادی، اجتماعی و فیزیکی هر جامعه، در برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری توسعه اقتصادی تلاش می‌شود تا تمرکز بیشتر بر پیشران‌ها و موانع کلیدی‌تر و مؤثرتر قرار گیرد.

در نظریه‌های مختلف، برخی از عوامل به عنوان مهم‌ترین پیشران‌های رشد مطرح شده است. نیروی کار و مهارت نیروی کار به عنوان یکی از عوامل مهم در رشد اقتصادی در نظریه‌های اسمیت، ریکاردو، شومپیتر، سولو و... آمده است. سرمایه فیزیکی و سرمایه مالی در آثار اکثر دانشمندان از جمله اسمیت، ریکاردو، سولو و مید مورد تأکید قرار گرفته است. خلاقیت و نوآوری، پژوهش و توسعه مورد توجه اندیشمندانی مانند شومپیتر و کینز قرار گرفته است. دادلی، نقش دولت را مورد توجه قرار داده است. کینز و روستو، نقش فناوری را مهم ارزیابی نموده‌اند (دژپسند، ۱۳۸۴: ۱۷).

شناسایی پیشران‌ها سبب خواهد شد تا زمینه تخصیص بهینه و کارای منابع و امکانات جامعه تأمین شود و با کمترین تلاش و هزینه، بیشترین منافع کسب شود. تعیین پیشران‌های اقتصادی، گام نخست برای این فرایند شمرده می‌شود. منظور از پیشران در این مقاله، عوامل، زمینه‌ها و شرایطی است که می‌تواند بر توسعه اقتصادی، اثر مهمی گذاشته، سایر عوامل را نیز در مسیر اثرگذاری یاری دهد. بنابراین پیشران توسعه، جلودار عواملی است که می‌تواند توسعه اقتصادی را در کشور محقق سازد.

با توجه به ضرورت اجرای برنامه هفتم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور و ارائه اصلاحات مورد نیاز در طول اجرا، توجه به پیشران‌های توسعه اقتصادی کشور می‌تواند زمینه‌ساز اجرای مؤثر برنامه و تمرکز اجرا و احیاناً پیشنهاد‌های اصلاحی بر عوامل کمتر مؤثر بر توسعه اقتصادی کشور شود. بدین منظور در این مطالعه، شناسایی عواملی که می‌توانند توسعه اقتصادی کشور را شتاب بخشد و سایر عوامل توسعه را نیز به خود همراه کند، مورد هدف قرار گرفته است.

مروری بر پیشینه موضوع

سیال^۱ و همکاران (۲۰۱۶) در پژوهش خود به بررسی نقش «سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی»، «تولید ناخالص داخلی» و «توسعه منابع انسانی» بر رشد و توسعه اقتصادی پرداخته و نتیجه گرفته‌اند که متغیرهای یادشده بر رشد و توسعه اقتصادی پاکستان تأثیرگذار است. سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی به عنوان مؤثرترین متغیر، پل ارتباطی میان بازارهای جهانی و محلی است و از طریق انتقال فناوری و ایجاد فرصت‌های شغلی باعث افزایش قابلیت‌های کشور میزبان می‌شود.

صالحی و همکاران (۱۳۹۹) در مطالعه‌ای به بررسی و معرفی تأثیرگذارترین پیشران‌های مؤثر بر رشد اقتصادی ایران با روش پرسشنامه و دلفی و با نرم‌افزار میک‌پرداخته است. در این پژوهش سیاست‌ها و رویکردهای بهینه دولت، افزایش شفافیت، الگوبرداری از کشورهای پیشرفته و بومی‌سازی، ثبات قوانین و سهولت آن و افزایش جهانی شدن اقتصاد، به عنوان اثرگذارترین پیشران‌ها برای رسیدن به رشد اقتصادی مطلوب تعیین شده است.

شیروانی و بیات (۱۳۹۷) به شناسایی و تحلیل پیشران‌های درون‌سازمانی که موجب روند صعودی ارزش افزوده اقتصادی در شرکت‌های بورسی می‌شوند، پرداخته است. او با روش کیفی و با کمک آرای خبرگان، پیشران‌ها را شناسایی و طبق الگوی راهبردی زنجیره ارزش پورتر دسته‌بندی کرده و سپس با روش کمی و با نرم‌افزار معادلات ساختاری، رابطه پیشران‌های شناسایی‌شده با روند رشد ارزش افزوده و روابط چندگانه میان پیشران‌ها را بررسی کرده است. یافته‌های پژوهش روی ۲۴ شرکت در دوره زمانی ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۴ نشان می‌دهد که پنج مورد از پیشران‌ها (توان شرکت در عملیات، امور اداری و اجرایی، ترفیع و بازاریابی، تحقیق و توسعه و فناوری اطلاعات) بر اساس زیرشاخه‌های شناسایی‌شده برای آنها، رابطه مثبت معناداری با روند رشد ارزش افزوده دارد.

خاوری و همکاران (۱۳۹۶) در مطالعه‌ای تلاش داشتند تا مسیر طی‌شده کشورهای موفق در همگرایی با کشورهای توسعه‌یافته را بازسازی و برای دیگر کشورهای در حال توسعه، پیشنهادهای کاربردی و قابل حصول ارائه کنند. نتایج نشان می‌دهد که ساختار

اقتصادی ایران با ساختار بهینه کشورهای موفق، فاصله دارد. همچنین با توجه به سطح فناوری و مزیت‌های ایران، چهارده گروه به عنوان بخش‌های پیشران اولویت اول و یازده گروه کالای سهرقمی به عنوان سطح فناوری بالا برای مشارکت سرمایه‌گذاری خارجی تعیین شد.

محمودزاده و فتح‌آبادی (۱۳۹۵) با هدف شناسایی عوامل پیشران بهره‌وری کل عوامل تولید در صنایع تولیدی ایران، مطالعه‌ای را انجام داده‌اند. آنها ابتدا بهره‌وری کل عوامل تولید ۲۱ صنعت تولیدی را به چهار عامل پیشرفت تکنولوژیکی، کارایی فنی، کارایی تخصیصی و اثرات مقیاس بر مبنای روش حسابداری رشد جدید، تجزیه کرده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که کشش نهاده تولیدی نیروی کار و سرمایه به ترتیب ۰/۵۷ و ۰/۱۳ است و بازدهی نسبت به مقیاس، کمتر از واحد است. محاسبات گویای آن است که فقط هشت صنعت، رشد بهره‌وری را تجربه کرده‌اند. در این میان، برخی بیشترین رشد بهره‌وری را داشته و برخی بیشترین پیشرفت فنی را تجربه کرده‌اند. کمترین رشد متعلق به صنعت پوشاک با نرخ رشد متوسط هفت درصد بوده است.

صادقی و سعیدی اقدم (۱۳۹۳)، مقاله‌ای را با هدف شناسایی و رتبه‌بندی عوامل مؤثر بر توسعه‌نیافتگی اقتصاد تدوین کرده است. روش این پژوهش با توجه به ماهیت پژوهش، توصیفی و از نوع پیمایشی است. جامعه آماری، خبرگان فعال در حوزه اقتصاد است. در این مطالعه، نخست با به‌کارگیری نظر خبرگان و کارشناسان و با استفاده از تکنیک دلفی، بیست مؤلفه مؤثر بر توسعه‌نیافتگی اقتصاد ایران شناسایی و در پنج گروه دسته‌بندی شده است. این عوامل در نهایت با استفاده از روش‌های آماری و تکنیک‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره فازی رتبه‌بندی شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که از میان عوامل مؤثر عوامل مدیریتی، بیشترین تأثیر را توسعه‌نیافتگی دارد و شاخص‌های عوامل فرهنگی، عوامل سیاسی، عوامل اجتماعی و عوامل مالی در اولویت‌های بعدی قرار دارند.

جدول ۱- خلاصه پیشینه موضوع با تأکید بر روش‌شناسی

ردیف	پژوهشگر	عنوان	هدف	روش و تکنیک	دستاورد
۱	رهنما و همکاران ۱۳۹۷	شناسایی و تحلیل پیشران‌های مؤثر بر توسعه منطقه‌ای استان البرز با رویکرد سناریو مبنا	- شناسایی پیشران‌های مهم و تأثیرگذار بر توسعه استان البرز در افق ۱۴۱۰ - تبیین و ارزیابی سناریوهای مختلف توسعه استان البرز بر اساس قابلیت‌های این استان و تأثیرگذاری متغیرهای کلان بر آنها در افق ۱۴۱۰ - ارائه سناریوهای محتمل و مطلوب برای توسعه منطقه‌ای آینده استان البرز برای افق ۱۴۱۰	- روش دلفی - تحلیل ساختاری - سناریونگاری - برگزاری کارگاه	- بررسی تأثیرگذاری و تأثیرپذیری پیشران‌ها - اولویت‌بندی بر اساس میزان خالص تأثیرگذاری - ارائه سناریوهای ارجح
۲	فلاحی و همکاران ۱۳۹۵	پیشران‌های توسعه روستاهای ایران	- مطرح کردن پیشران‌های تأثیرگذار در توسعه روستاها	- روش دلفی - مدل تحلیل سلسله‌مراتبی	- شناسایی پنج عامل اصلی در توسعه روستایی - تحلیل تأثیر متقابل پیشران‌ها
۳	مولایی و طالبیان ۱۳۹۵	آینده‌پژوهی مسائل ایران با روش تحلیل ساختاری	- شناسایی روندها، چالش‌ها و متغیرهای احتمالی پیش‌رو با سامان‌دهی و جمع‌بندی نظرهای شهروندان و خبرگان و انعکاس آینده‌های ممکن، محتمل و مطلوب	- روش دلفی - روش تحلیل ساختاری	- تحلیل تأثیرات مستقیم و غیر مستقیم پیشران‌ها بر اساس میزان تأثیرپذیری و تأثیرگذاری

۴	اسعدی ۱۳۹۸	انقلاب صنعتی چهارم و اقتصاد دیجیتال: پیشران‌های رشد اقتصادی پایدار	شناسایی پیشران‌های رشد اقتصادی پایدار با تأکید بر انقلاب صنعتی چهارم و اقتصاد دیجیتال	- اسنادی - توصیفی و تحلیلی - آمار توصیفی	ویژگی‌های انقلاب چهارم یا دیجیتالی را توضیح داده است.
۵	علی اکبری ۱۳۹۹	تحلیل ساختاری پیشران‌های توسعه شهری دانش‌بنیان (مطالعه موردی: کلان‌شهر تهران)	شناسایی پیشران‌های توسعه شهری دانش‌بنیان کلان‌شهر تهران	- اسنادی-پیمایشی - روش تحلیل اثرات متقابل - نرم‌افزار MICMAC دلفی	- روابط پیشران‌های کلیدی بسیار زیاد است و تأثیرگذاری و تأثیرپذیری زیادی دارند. - از مجموع پنجاه نیروی پیش‌برنده توسعه، پانزده پیشران کلیدی شامل طبقه خلاق، رفاه اقتصادی، رهبری مؤثر، تحقیق و توسعه، تنوع شهری و اختلاط فرهنگی، رشد هوشمند، زیرساخت اقتصاد کلان، حکومت و برنامه‌ریزی، حکمروایی خوب، عدالت اجتماعی، اثربخشی دولت، نظام مالیاتی عادلانه، پایداری محیطی، شرکت‌های چندملیتی و دولت الکترونیک شناسایی شده است.

شد. در اوایل قرن بیستم، متغیرهایی مانند سرمایه‌گذاری و انباشت، عامل اصلی رشد به شمار می‌آمد. سپس در برداشت شومپیتری، الگوی رشد مبتنی بر کارآفرینی یا مدیریت خلاق ریسک‌پذیر، موضوعیت یافت. پس از جنگ جهانی دوم، ارائه نظریه‌های رشد اقتصادی برای کشورهای جهان سوم شروع شد. با وجود این، نسل اول نظریه‌های توسعه، آن را به‌مثابه دستیابی به رشد اقتصادی تعریف می‌کردند. طبق این نظریه‌ها، برای رهایی از دور باطل فقر ناشی از پس‌انداز داخلی اندک، سرمایه‌گذاری بزرگ‌مقیاس از طریق کمک خارجی یا تجهیز دولت باید تأمین می‌شد. در این دیدگاه‌ها، اثر رخنه به پایین نیز به رفع فقر کمک می‌کرد. بعد از آن، نظریه‌های مکتب نوسازی است که ابعاد اجتماعی‌ای مانند رابطه ساخت اجتماعی و رشد اقتصادی را مطرح کرد. در این دیدگاه، کشورهای توسعه‌نیافته باید متغیرهای الگویی توسعه‌یافتگی را اختیار کنند. پنج گام تاریخی روستو از مهم‌ترین دیدگاه‌ها برای رشد کشورهای توسعه جهان سوم است که عبارتند از: گذار از جامعه سنتی، گذار از شرایط قبل از خیز، گذار از مرحله خیز اقتصادی، مرحله بلوغ و مرحله مصرف انبوه. مرحله ششمی نیز با عنوان فراسوی مصرف نیز پیش‌بینی شده است (ر.ک: Solow, 1956).

دیدگاه‌های جامعه‌بنیان و برابری محور

گونار میردال، دو اثر متفاوت انتشار و بازدارندگی را در ساختار دوگانه مطرح کرد. از نظر او، دولت می‌تواند باعث رفع دوگانگی و ایجاد ارتباط میان مناطق یا بخش‌های توسعه نیافته و مناطق یا بخش‌های توسعه‌یافته باشد. سطح پایین توسعه اقتصادی موجب سطح پایین تحرک اجتماعی، ارتباطات و آموزش همگانی است و سیاست‌های منجر به برابری فرصت‌ها، اهمیت زیادی دارد. از دید او، توده‌های فقیر به تغییرات بنیادین در شرایطی که تحت آن زندگی و کار می‌کنند، نیاز دارند. همچنین کشورهای فقیر، نقصان جدی در قانون‌گذاری و اجرای قوانین دارند (ر.ک: Myrdal, 1973).

بوئکی معتقد است که هر جامعه از نظر اقتصادی دارای سه خصوصیت است: روحیه اجتماعی، سازمان‌بندی اجتماعی و روش‌های حاکم بر آن که با یکدیگر رابطه متقابل دارند. وی آن را سیستم اجتماعی نامیده است. جامعه دوگانه از نظر او، جوامع دارای دو سیستم اجتماعی سنتی است که روابط تولید در آنها به صورت ماقبل سرمایه‌داری است و سیستم اجتماعی سرمایه‌داری که نمود روابط نوین تولیدی است (Boeke, 1953: 3).

با وجود این در دهه ۱۹۷۰، انتظارات از رویکرد رشدمحور توسعه برای فقرزدایی محقق نشد و منافع رشد میان نیازهای موردنظر توزیع نشد. از این روی رویکرد مردممحور به عنوان رویکردی چندوجهی و با مبتنی بر عوامل اجتماعی، سیاسی و روانی در کنار رشد در قلب نظریه پردازی توسعه قرار گرفت.

در ادامه، آمارتیا سن، تلاش‌های زیادی در بسط، مفهوم‌سازی و به‌کارگیری رویکرد «قابلیت انسانی» در تحلیل‌های اقتصادی انجام داد. در این نوع نگاه، فقر هرگز به‌مثابه کمبود درآمد نیست و توسعه اقتصادی صرفاً با رشد درآمدها و درآمد سرانه اندازه‌گیری نمی‌شود. در این دیدگاه، اساس حرکت توسعه، رشد قابلیت‌های انسانی است که هم ابزار و هم هدف توسعه‌اند و تنها در بسترهای آزاد اقتصادی و اجتماعی تحقق می‌یابند.

دیدگاه‌های ساختارگرا

الگوی ساختارگرا ابتدا با علل توسعه‌نیافتگی در کشورهای آمریکای لاتین بسط داده شد. فروپاشی نظام تجارت بین‌الملل و در پی آن، کمبود شدید ارزی و واردات تولیدات کارخانه‌ای، نظریه مزیت نسبی و آموزه اقتصاد بازار آزاد را دشوار ساخت (هانت، ۱۳۷۶: ۵۲). پل باران (۱۳۵۸)، هند را کشوری می‌دانست که روش‌های تولیدی، صنعتی و سازمان تجاری آن با سایر بخش‌های جهان قابل قیاس بود. ولی بریتانیا پس از غلبه بر هند، سیاست صنعت زدایی را در این کشور آغاز کرد. امانوئل والرشتاین (۱۹۸۲)، مکتب نظام جهانی را مطرح کرد که نظامی مرکب از سه قطب «مرکز»، «نیمه‌پیرامونی» و «پیرامون» را پیشنهاد کرد.

دیدگاه پساتوسعه

در چند دهه اخیر، جهت‌دهی سیاسی و اقتصادی به توسعه، همراه با رویکرد نخبه‌گرایانه آن، باعث شکل‌گیری گفتمان پساتوسعه شده است. طرفداران این رویکرد به دنبال توسعه درون‌زا، محلی و متکثر هستند که پیوند میان توسعه، سرمایه و علم را تخریب می‌کند. بسط دامنه انتخاب انسان‌ها و فرآیند رو به گسترش آن، همان هدف نهایی توسعه است و انسان‌هایی که قابلیت‌های فردی و شرایط محیطی برای آنها فراهم است، پیام‌آور توسعه‌اند.

توسعه پایدار از دهه ۱۹۸۰ در ادبیات توسعه مطرح شده و کمیسیون جهانی توسعه و محیط‌زیست سازمان ملل متحد (WCED)، توسعه پایدار را به‌مثابه توسعه‌ای که بدون

ایجاد مخاطره برای توانایی نسل‌های آینده در تأمین نیازهای خود، نیازهای کنونی را تأمین می‌کند، تعریف کرده‌اند. توسعه پایدار از سه شاخه اقتصادی، اجتماعی و محیط‌زیست برخوردار بوده، تأمین نیازهای اساسی انسانی و رشد سازگار با محیط‌زیست در کنار توزیع بهتر منابع برای افراد از مهم‌ترین فرایندهای آن تعریف می‌شود. از منظر اهداف، نوع دوستانه پایداری به معنای جریان مستمر ایجاد فرصت منفعت برای افراد به گونه‌ای خودکفا و با کاهش تدریجی اتکا به سازمان‌ها یا برنامه‌های محرک معنا می‌یابد.

اجماع‌واشنگتنی

صندوق بین‌المللی پول (IMF) و بانک بین‌المللی بازسازی و توسعه (سپس بانک جهانی)، اختلافات قیمتی را موجب ارسال علائم نادرست ارزش نسبی کالاها و خدمات مختلف برای هر دوی تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان داخلی دانستند. از این‌رو این اختلافات معطوف به حمایت از صنعت داخلی را به‌مثابه منبع اصلی پسرفت و بی‌ثباتی اقتصادی در نظر گرفتند. بنابراین شعار «قیمت‌ها را درست کنید»، محور اصلی برنامه آنها و «شوکر درمانی» اقتصادی، نسخه اصلی آنها شد.

نهادگرایی

پایه اصلی رویکرد نهادگرایی، اصلاح انگیزه‌هاست. البته این دیدگاه، زیرشاخه‌های متفاوتی را از نظریه‌های نزدیک به تفکر مارکسیستی (مکتب انتظام) تا نظریه‌های نزدیک به رویکرد نئوکلاسیک را شامل می‌شود. هابامی، حمایت از حقوق مالکیت به عنوان یک کالای عمومی در رویکرد نوآوری القایی نهادی را ارائه کرد (هابامی، ۱۳۸۰: ۴۹). هزینه مبادله مفهومی کلیدی ارتقای عملکرد اقتصادی در کنار حقوق مالکیت را نیز کوز و نورث مطرح کردند. رویکرد مکتب تنظیم میشل آگلیتا، تغییر تاریخی اقتصاد سیاسی را از طریق دو مفهوم محوری رژیم انباشت و شیوه‌های تنظیم به بحث می‌گذارد. رژیم انباشت به تحلیل روش سازمان‌دهی و گسترش سرمایه به وسیله تولید، گردش، مصرف و توزیع اختصاص دارد و شیوه‌های تنظیم، مجموعه قوانین، هنجارها، پارادایم‌های سیاسی و حکمرانی و دیگر اقدامات معطوف به ایجاد بافت عملیات رژیم تنظیم است که شکل پول، رقابت، دستمزد، دولت و رژیم بین‌المللی را در برمی‌گیرد.

عجم اوغلو و رابینسون بر اساس تمایز میان دو گونه نهادهای فراگیر و نهادهای محروم‌ساز (نبود نظم و قانون، حقوق مالکیت ناامن، محدودیت ورود، مقررات بازدارنده،

کارکرد بازارها، و ایجاد عرصه فعالیت نامساعد)، به توضیح تجربه توسعه در کشورهایی مانند چین و مکزیک می‌پردازند. الینور اوستروم بر منابع مشاع و حکمرانی آنها تمرکز دارد. نسل جدید نظریه‌های نهادگرایی مانند هرماندو سوتو و نورث بر دسترسی به حقوق مالکیت و کنترل زورگویی، تأکید زیادی دارند.

سرمایه اجتماعی و توسعه

از نظر جیمز کلن (۱۳۷۷)، سرمایه اجتماعی، چیزهای گوناگونی است که دو ویژگی مشترک دارند؛ همه آنها جنبه‌ای از یک ساخت اجتماعی هستند و کنش‌های افرادی را که درون آن ساختار قرار دارند، تسهیل می‌کنند. سرمایه اجتماعی با تسهیل ایجاد دانش جدید یعنی تقویت سرمایه انسانی و انتقال دانش و اطلاعات به‌ویژه ضمنی در میان اعضا، به رشد اقتصادی کمک می‌کند. هرچه میزان مبادله میان گروه‌های اجتماعی، بیشتر و انطباق‌پذیرتر باشد، احتمال گسترش فعالیت‌های مولد در جامعه و افزایش بنیه تولیدی آن، بیشتر خواهد بود. بنابراین موانع اجتماعی ارتباط میان گروه‌ها، به افزایش هزینه مبادله دانش انجامیده، از توانایی جامعه برای ایستادگی در برابر شوک‌ها می‌کاهد.

اقتصاد رفتاری و توسعه

اقتصاد رفتاری به دنبال افزایش قدرت تبیینی علم اقتصاد از طریق افزایش ضریب واقع‌نمایی آن بر پایه بنیان‌های روان‌شناسی است. اقتصاد رفتاری، طراحی سیاست توسعه را در سه گام متأثر می‌سازد. نخست، شیوه عارضه‌یابی مسائل توسعه را تغییر می‌دهد. دوم، شیوه طراحی راهکارهای مسائل را تغییر می‌دهد و سوم، شیوه تعریف از قلمروی مشکل را دگرگون می‌سازد (ر.ک: Mullainathan and Thaler, 2001).

چارچوب مفهومی

بر اساس مبانی نظری، دیدگاه‌های مختلفی در تحلیل عوامل رشد و توسعه وجود دارد. این نظریه‌ها دارای پیچیدگی زیادی برای کاربردی کردن آن در اقتصاد ایران است. زیرا اقتصاد ایران مسایل بسیار و درهم تنیده دارد. از این‌رو در این مطالعه، چارچوب مفهومی طراحی شامل همه نظریه‌های رشد و توسعه بیان‌شده در بالاست و در آن اتفاق نظر درباره رویکردهای مختلف در درک عوامل، زمینه‌ها و بسترهای رشد و توسعه ایران در نظر گرفته شده است. بنابراین در پژوهش حاضر، عوامل توسعه و رشد اقتصادی

بر اساس مطالعات مختلف و با رویکردهای متفاوت، استخراج و در اختیار کارشناسان با رویکردهای گوناگون قرار گرفته است. اظهار نظر کارشناسان با رویکردهای مختلف و درک ایشان از واقعیت‌های اقتصاد ایران درباره اهمیت عوامل استخراج‌شده، اجماعی از نظریه‌ها را درباره پیشران‌های رشد و توسعه اقتصادی به دست می‌دهد. به‌ویژه که در این اظهار نظر، اثرات مستقیم و غیرمستقیم عوامل بر یکدیگر نیز مورد توجه است.

روش پژوهش

مطالعه حاضر، آینده‌پژوهی، توصیفی و تحلیلی و از نظر هدف، کاربردی است که به صورت آمیخته (با به کارگیری ترکیبی از مدل‌های کمی و کیفی) انجام شده است. روش جمع‌آوری اطلاعات، اسنادی و پیمایشی بوده و تحلیل کیفی با استفاده از روش تحلیل ساختاری صورت پذیرفته است.

در گام نخست با بررسی منابع اسنادی و کتابخانه‌ای (مقالات، کتب، پایان‌نامه‌های تحصیلی و گزارش‌های علمی) حدود ۴۱۰ مورد از عوامل و پیشران‌های مؤثر بر توسعه اقتصادی کشور، شناسایی و سپس با ادغام و حذف موارد تکراری و نیز حذف موارد کم‌اهمیت، در جلسه‌های کارشناسی، چهل مورد مهم غربال شده است.

در گام بعدی برای استفاده از نظرهای خبرگان، فهرست این عوامل و پیشران‌ها به صورت پرسشنامه در اختیار صاحب‌نظران و کارشناسان متخصص و صاحب‌نام حوزه توسعه اقتصادی قرار گرفت و از ایشان خواسته شد تا بر مبنای میزان اثرگذاری عوامل یا پیشران‌های شناسایی‌شده، نسبت به وزن‌دهی عوامل اقدام نمایند.

این پرسشنامه در سه بخش طراحی شد. در بخش اول، چهل عامل توسعه اقتصادی مستخرج از روش تحلیل محتوا برای وزن‌دهی و تعیین میزان اهمیت در قالب طیف لیکرت ارائه و عوامل با اهمیت بیشتر شناسایی شد. در بخش دوم، درخواست ارائه عوامل پیشنهادی به همراه ضریب اهمیت آنها داده شد و در بخش سوم، درخواست شد تا نکات و توضیحات لازم را برای بهبود روند، مطرح نمایند. پس از اولویت‌بندی عوامل و پیشران‌های توسعه اقتصادی کشور بر اساس نظرهای خبرگان، شش عامل دارای بیشترین امتیاز و درجه تأثیرگذاری انتخاب شد و مجدد در اختیار خبرگان قرار گرفت.

در پرسشنامه دوم، علاوه بر درخواست مجدد ارائه نمره برای وزن‌دهی، درخواست شد تا در قالب یک ماتریس از پیش طراحی‌شده، میزان تأثیر هر عامل بر سایر عوامل برآورد شود. این امر به منظور تحلیل تأثیرات متقابل پیشران‌ها انجام شده است.

جامعه آماری این پژوهش با توجه به قلمرو موضوعی آن شامل صاحب‌نظران و مدیران حوزه علوم اقتصادی و فعالیت‌های اجرایی بوده است. افراد گروه خبرگان بر اساس معیارهای زیر انتخاب شدند: تدریس درس توسعه در دانشگاه‌های برتر کشور، تألیف در حوزه توسعه اقتصادی، ارائه مقاله در حوزه توسعه اقتصادی و اقتصاد ایران، ارائه مطالعات و گزارش‌های تحقیقاتی در حوزه توسعه اقتصادی، برخورداری از سوابق اجرایی در حوزه مسائل اقتصادی کشور و برخورداری از شهرت در توسعه اقتصادی در میان کارشناسان. افراد منتخب برای انجام پیمایش میدانی این تحقیق، شصت نفر بوده‌اند. انتخاب این تعداد از خبرگان به صورت ایده‌آل و با توجه به اشراف گروه پژوهش بر زمان‌بر بودن فرآیند و احتمال همکاری نکردن همه مخاطبان صورت گرفت. در مجموع تعداد مشارکت‌کنندگان در مرحله اول نظرخواهی از خبرگان (وزن‌دهی به عوامل و اصلاح احتمالی فهرست عوامل)، نوزده نفر و مشارکت‌کنندگان در مرحله دوم (تکرار وزن‌دهی و تکمیل ماتریس اثرات متقابل)، سیزده نفر بوده است.

یافته‌های پژوهش

اولویت‌بندی عوامل و شناسایی پیشران‌ها

چهل عامل در ساختار طیف لیکرت پنج‌نقطه‌ای در اختیار گروه خبرگان قرار گرفت. با توجه به مشاهده توزیع نرمال در همه عوامل مورد پرسش و انطباق نسبی سه آماره گرایش به مرکز بر یکدیگر، میانگین مبنای تحلیل قرار گرفت. بدین ترتیب وضعیت هر عامل از نظر اهمیت تعیین شد و عوامل در چهار طبقه، طبقه‌بندی شدند. با توجه به اینکه رویکرد دلفی در این بخش از پژوهش مبنا قرار دارد، برای اطمینان از توافق نظر گروه خبرگان، ضریب تغییرات (CV) محاسبه شد که مقدار مورد نظر در بازه ۰.۱ تا ۰.۳ بر توافق نظر گروه خبرگان دلالت می‌کند. آماره‌های توصیفی چهل عامل پس از وزن‌دهی در جدول (۲) آورده شده است.

جدول ۲- آماره‌های توصیفی عوامل

ردیف	عامل	میانگین	میان	مد	انحراف از میانگین
۱	ایجاد اشتغال باکیفیت و تولیدگرا (بخش‌های مولد)	۳.۵۶	۴.۰۰	۴ ^a	۱.۲۴۷
۲	تشکیل و به‌کارگیری سرمایه انسانی (آموزش، سلامت و جلوگیری از مهاجرت و فرار مغزها)	۴.۱۶	۴.۰۰	۴	۰.۸۳۴
۳	ایجاد بستر و حمایت از سرمایه‌گذاری خارجی	۴.۰۰	۴.۰۰	۴	۰.۹۰۷
۴	حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی	۴.۲۶	۴.۰۰	۴ ^a	۰.۷۳۳
۵	انجام سرمایه‌گذاری داخلی دولتی	۳.۵۰	۳.۰۰	۳	۰.۶۱۸
۶	تلاش در افزایش سرمایه اجتماعی	۴.۱۷	۴.۵۰	۵	۰.۹۸۵
۷	حمایت از انتقال و بومی‌سازی فناوری به‌ویژه فناوری‌های نوین تولید	۳.۸۹	۴.۰۰	۴	۱.۱۵۰
۸	گسترش تحقیق و توسعه و حمایت از آن	۴.۱۶	۴.۰۰	۵	۱.۱۱۹
۹	حمایت از خلاقیت، نوآوری و کارآفرینی	۴.۱۶	۵.۰۰	۵	۱.۱۶۷
۱۰	حمایت از شرکت‌های دانش‌بنیان	۳.۵۳	۴.۰۰	۴	۱.۰۲۰
۱۱	ایجاد و توسعه زیرساخت‌های اطلاعات و ارتباطات	۴.۰۰	۴.۰۰	۴	۰.۷۶۷
۱۲	ایجاد و حمایت از قطب‌ها، شهرک‌ها و خوشه‌های صنعتی	۳.۴۲	۳.۰۰	۳	۰.۹۶۱
۱۳	اصلاح ساختار اقتصادی	۴.۲۸	۵.۰۰	۵	۱.۰۱۸
۱۴	افزایش تاب‌آوری اقتصاد ملی	۳.۵۳	۴.۰۰	۴	۱.۲۶۴
۱۵	رقابتی کردن اقتصاد و جلوگیری از شکل‌گیری انحصار	۳.۹۵	۵.۰۰	۵	۱.۳۵۳
۱۶	کاهش هزینه‌های ثابت تولید و صرفه‌های حاصل از مقیاس (و افزایش رقابت‌پذیری)	۳.۴۷	۴.۰۰	۴	۱.۰۷۳
۱۷	حمایت از کسب‌وکارهای کوچک و متوسط	۳.۱۶	۳.۰۰	۴	۱.۰۱۵
۱۸	افزایش بهره‌وری	۴.۰۶	۴.۰۰	۵	۱.۱۶۲
۱۹	کنترل تورم	۴.۰۶	۴.۰۰	۵	۰.۹۳۸
۲۰	اصلاح نظام ارزی و ارزش پول ملی و کنترل نوسانات نرخ ارز	۴.۰۰	۴.۰۰	۴ ^a	۱.۰۰۰
۲۱	کاهش و جبران عدم اطمینان‌ها	۳.۹۵	۴.۰۰	۴	۰.۹۷۰
۲۲	بهبود فضای کسب‌وکار	۴.۱۷	۴.۵۰	۵	۱.۱۵۰
۲۳	بهبود تعاملات بین‌المللی و منطقه‌ای و رفع مناقشات	۴.۴۲	۵.۰۰	۵	۰.۸۳۸

۲۴	تلاش در همگرایی داخلی و رفع تقابل‌ها و واگرایی‌های	۴۰۶	۴۰۰	۵	۱۰۵۶
۲۵	اصلاح کیفیت نظام بروکراسی دولت	۴۳۷	۵۰۰	۵	۰۸۳۱
۲۶	اصلاح نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری (ارتقای آگاهی و افزایش کاربست علم، رهایی از تسخیرشدگی)	۴۳۷	۴۰۰	۵	۰۶۸۴
۲۷	اصلاح کیفیت نظام قضایی	۴۳۲	۵۰۰	۵	۱۰۰۳
۲۸	جلوگیری از فساد سیاسی	۳۸۴	۴۰۰	۴	۰۸۳۴
۲۹	جلوگیری از فساد مالی	۳۶۷	۴۰۰	۴	۰۸۴۰
۳۰	جلوگیری از فسادهای اقتصادی و رانت‌جویی	۳۸۹	۴۰۰	۴	۱۰۴۹
۳۱	مدیریت تعارض منافع	۳۷۲	۴۰۰	۴	۱۰۱۸
۳۲	اصلاح نظام ارزی و ارزش پول ملی	۴۰۰	۴۰۰	۴	۰۸۸۲
۳۳	اصلاح نظام بانکی و توزیع تسهیلات در جهت توسعه و تولید	۳۸۹	۴۰۰	۴	۰۹۳۷
۳۴	اصلاح نظام مالیاتی در جهت توسعه و تولید	۳۸۹	۴۰۰	۴	۰۷۳۷
۳۵	تعیین، تثبیت و حمایت از حقوق مالکیت	۴۰۱۶	۴۰۰	۵	۰۸۹۸
۳۶	اصلاح الگوی تنظیم‌گری (اقتصاد و کارآمدی) در جهت توسعه و تولید	۳۸۴	۴۰۰	۴	۰۸۹۸
۳۷	ایجاد عدالت و رفع نابرابری و فقر و ایجاد فرصت‌های برابر	۳۶۳	۴۰۰	۴	۱۰۱۲
۳۸	بهره‌برداری از منابع طبیعی و ایجاد زنجیره ارزش و جلوگیری از خام‌فروشی	۳۳۷	۳۰۰	۳	۱۰۶۵
۳۹	ایجاد و ارتقای امنیت اقتصادی	۴۰۵	۴۰۰	۵	۱۰۲۶
۴۰	توسعه و تعمیق مالی	۳۳۹	۴۰۰	۴	۰۷۷۸

(منبع: محاسبات پژوهش)

* در جدول بالا در ستون مد، مواردی که با a مشخص شده، بیانگر دو نما بودن عامل است و نرم‌افزار نمای بزرگ‌تر را گزارش می‌کند.

بر اساس یافته‌های این مرحله، عوامل بر مبنای نظر گروه خبرگان در چهار طبقه، بر اساس میزان فراوانی میانگین‌ها، طبقه‌بندی شد. طبقه اول در بردارنده شش پیشران بهبود تعاملات بین‌المللی و منطقه‌ای و رفع مناقشات، اصلاح کیفیت نظام بروکراسی دولت، اصلاح نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری (ارتقای آگاهی و افزایش کاربست علم، رهایی از تسخیرشدگی)، اصلاح کیفیت نظام قضایی، اصلاح ساختار اقتصادی و حمایت

از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی است. این پیشنهادها، بیشترین میزان اهمیت را دارند و عوامل این طبقه، عوامل کلیدی شناخته شدند. نمره‌های میانگین این عوامل در بازه ۴.۲۶-۴.۴۲ است. در طبقه دوم، شش عامل در بازه نمره‌های میانگین بین ۴.۱۶-۴.۱۷ قرار گرفتند. در طبقه سوم، هشت عامل با نمره‌های میانگینی که در بازه ۴-۴.۰۶ قرار داشتند، طبقه‌بندی شد. در نهایت در طبقه چهارم، بیست عامل در بازه نمره‌های میانگین ۳.۱۶-۳.۵۹ قرار دارد.

جدول ۳- طبقه اول: نمره‌های میانگین ۴.۲۶-۴.۴۲- پیشنهادها

طبقه اول (پیشران‌ها)			
ردیف	پیشران	میانگین	ضریب تغییرات
۱	بهبود تعاملات بین‌المللی و منطقه‌ای و رفع مناقشات	۴.۴۲	۰.۱۹
۲	اصلاح کیفیت نظام بروکراسی دولت	۴.۳۷	۰.۱۹
۳	اصلاح نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری (ارتقای آگاهی و افزایش کاربست علم، رهایی از تسخیرشدگی)	۴.۳۷	۰.۱۶
۴	اصلاح کیفیت نظام قضایی	۴.۳۲	۰.۲۳
۵	اصلاح ساختار اقتصادی	۴.۲۸	۰.۲۴
۶	حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی	۴.۲۶	۰.۱۷

جدول ۴- طبقه دوم: نمره‌های میانگین ۴.۱۶-۴.۱۷

طبقه دوم (شش عامل)			
ردیف	عوامل	میانگین	ضریب تغییرات
۷	تلاش در افزایش سرمایه اجتماعی	۴.۱۷	۰.۲۴
۸	بهبود فضای کسب‌وکار	۴.۱۷	۰.۲۸
۹	تشکیل و به‌کارگیری سرمایه انسانی (آموزش، سلامت و جلوگیری از مهاجرت و فرار مغزها)	۴.۱۶	۰.۲۰
۱۰	گسترش تحقیق و توسعه و حمایت از آن	۴.۱۶	۰.۲۷
۱۱	حمایت از خلاقیت، نوآوری و کارآفرینی	۴.۱۶	۰.۲۸
۱۲	تعیین، تثبیت و حمایت از حقوق مالکیت	۴.۱۶	۰.۲۲

جدول ۵- طبقه سوم: نمره‌های میانگین ۴-۴۰۶

طبقه سوم (هشت عامل)			
ردیف	عوامل	میانگین	ضریب تغییرات
۱۳	افزایش بهره‌وری	۴۰۶	۰.۲۹
۱۴	کنترل تورم	۴۰۶	۰.۲۳
۱۵	تلاش در همگرایی داخلی و رفع تقابل‌ها و واگرایی‌های	۴۰۶	۰.۲۶
۱۶	ایجاد و ارتقای امنیت اقتصادی	۴۰۵	۰.۲۵
۱۷	ایجاد بستر و حمایت از سرمایه‌گذاری خارجی	۴۰۰	۰.۲۳
۱۸	ایجاد و توسعه زیرساخت‌های اطلاعات و ارتباطات	۴۰۰	۰.۱۹
۱۹	اصلاح نظام ارزی و ارزش پول ملی و کنترل نوسانات نرخ ارز	۴۰۰	۰.۲۵
۲۰	اصلاح نظام ارزی و ارزش پول ملی	۴۰۰	۰.۲۲

جدول ۶- نمره‌های میانگین ۳۰۱۶-۳۰۵۹

طبقه چهارم (بیست عامل)			
ردیف	عوامل	میانگین	ضریب تغییرات
۲۱	رقابتي کردن اقتصاد و جلوگیری از شکل‌گیری انحصار	۳۰۹۵	۰.۳۴
۲۲	کاهش و جبران عدم اطمینان‌ها	۳۰۹۵	۰.۲۵
۲۳	حمایت از انتقال و بومی‌سازی فناوری به‌ویژه فناوری‌های نوین تولید	۳۰۸۹	۰.۳۰
۲۴	جلوگیری از فسادهای اقتصادی و رانت‌جویی	۳۰۸۹	۰.۲۷
۲۵	اصلاح نظام بانکی و توزیع تسهیلات در جهت توسعه و تولید	۳۰۸۹	۰.۲۴
۲۶	اصلاح نظام مالیاتی در جهت توسعه و تولید	۳۰۸۹	۰.۱۹
۲۷	جلوگیری از فساد سیاسی	۳۰۸۴	۰.۲۲
۲۸	اصلاح الگوی تنظیم‌گری (اقتصاد و کارآمدی) در جهت توسعه و تولید	۳۰۸۴	۰.۲۳
۲۹	مدیریت تعارض منافع	۳۰۷۲	۰.۲۷
۳۰	جلوگیری از فساد مالی	۳۰۶۷	۰.۲۳

۰.۲۸	۳.۶۳	ایجاد عدالت و رفع نابرابری و فقر و ایجاد فرصت‌های برابر	۳۱
۰.۳۵	۳.۵۶	ایجاد اشتغال باکیفیت و تولیدگرا (بخش‌های مولد)	۳۲
۰.۲۹	۳.۵۳	حمایت از شرکت‌های دانش‌بنیان	۳۳
۰.۳۶	۳.۵۳	افزایش تاب‌آوری اقتصاد ملی	۳۴
۰.۱۸	۳.۵۰	انجام سرمایه‌گذاری داخلی دولتی	۳۵
۰.۳۱	۳.۴۷	کاهش هزینه‌های ثابت تولید و صرفه‌های حاصل از مقیاس (و افزایش رقابت‌پذیری)	۳۶
۰.۲۸	۳.۴۲	ایجاد و حمایت از قطب‌ها، شهرک‌ها و خوشه‌های صنعتی	۳۷
۰.۲۳	۳.۳۹	توسعه و تعمیق مالی	۳۸
۰.۳۲	۳.۳۷	بهره‌برداری از منابع طبیعی و ایجاد زنجیره ارزش و جلوگیری از خام‌فروشی	۳۹
۰.۳۲	۳.۱۶	حمایت از کسب‌وکارهای کوچک و متوسط	۴۰

بررسی تأثیرات متقابل پیشران‌ها

در گام دوم، فهرست شش عامل کلیدی بهبود تعاملات بین‌المللی و منطقه‌ای و رفع مناقشات، اصلاح کیفیت نظام بروکراسی دولت، اصلاح نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری (ارتقای آگاهی و افزایش کاربست علم، رهایی از تسخیرشدگی)، اصلاح کیفیت نظام قضایی، اصلاح ساختار اقتصادی و حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی در قالب فرم ماتریس ۶×۶ تأثیرات متقابل در اختیار صاحب‌نظرانی که در مرحله اول مشارکت نمودند، قرار گرفت و از ایشان خواسته شد تا میزان اثرگذاری هر عامل را بر عامل دیگر در طیف نمره‌های ۰ تا ۳ (= بی تأثیر؛ ۱= تأثیر کم؛ ۲= تأثیر متوسط؛ ۳= تأثیر زیاد) تعیین کنند.

جدول ۷- تعیین میزان تأثیرات متقابل پیشران‌ها بر یکدیگر از نظر گروه خبرگان
در طیف ۰-۳ بر اساس نمره‌های میانگین

حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی	اصلاح ساختار اقتصادی	اصلاح کیفیت نظام قضایی	اصلاح نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری (ارتقای آگاهی و افزایش کاربست علم، رهایی از تسخیرشدگی)	اصلاح کیفیت نظام بروکراسی دولت	بهبود تعاملات بین‌المللی و منطقه‌ای و رفع مناقشات	ماتریس تأثیرات متقابل ۶×۶
۲	۲	۱	۲	۲		بهبود تعاملات بین‌المللی و منطقه‌ای و رفع مناقشات
۲	۳	۲	۲		۲	اصلاح کیفیت نظام بروکراسی دولت
۲	۲	۲		۳	۲	اصلاح نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری (ارتقای آگاهی و افزایش کاربست علم، رهایی از تسخیرشدگی)
۲	۲		۱	۲	۱	اصلاح کیفیت نظام قضایی
۳		۱	۲	۲	۲	اصلاح ساختار اقتصادی
	۲	۱	۲	۲	۲	حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی

در مجموع پیشران‌ها دارای دو نوع تأثیر مستقیم و غیر مستقیم هستند. در ماتریس اثرات متقاطع، مجموع اعداد سطرهای هر پیشران، مشخص‌کننده میزان اثرگذاری آن پیشران بر پیشران‌های دیگر و جمع ستونی هر پیشران نیز نشان‌دهنده میزان اثرپذیری آن پیشران از پیشران‌های دیگر است. ماتریس بالا به کمک نرم‌افزار میک‌مک تحلیل

می‌شود. نتایج حاصل از خروجی این نرم‌افزار در چهار ماتریس تأثیرات مستقیم^۱، ماتریس تأثیرات مستقیم بالقوه^۲، ماتریس تأثیرات غیر مستقیم^۳ و ماتریس تأثیرات غیر مستقیم بالقوه^۴ جمع‌بندی شد (روحانی و آجرلو، ۱۳۹۴: ۳۱-۳۴؛ گوردن^۵، ۲۰۱۲: ۱ به نقل از: طالبیان و دیگران، ۱۳۹۴: ۵).

در گام سوم با ورود داده‌ها به نرم‌افزار میک‌مک در ماتریس MPD به تحلیل ماتریس تأثیرات مستقیم و غیر مستقیم اقدام شد. ابتدا به صورت کلی ویژگی‌های کلی ماتریس تأثیرات متقابل پیشران‌های توسعه اقتصادی در جدول زیر گزارش می‌شود.

جدول ۸- ویژگی‌های ماتریس تأثیرات متقابل پیشران‌های توسعه اقتصادی

ویژگی‌های ماتریس	
اندازه ماتریس	۶
تعداد تکرار	۳
تعداد صفر	۶
تعداد یک	۵
تعداد دو	۲۲
تعداد سه	۳
تعداد p	۰
جمع	۳۰
درصد پرشدگی	٪۸۳.۳۳۳۳۴

نتایج جدول بالا بیانگر آن است که ماتریس ۶×۶، با مجموع سی رابطه ماتریسی قابل ارزیابی شناسایی شد که در آن شش رابطه نه روی هم اثر گذاشته و نه از هم اثر پذیرفته است. تعداد پنج رابطه دارای نمره ۱ بود؛ بدین مفهوم که بیشتر از آنکه از شاخص‌های دیگر تأثیر بپذیرند، روی دیگر شاخص‌ها تأثیر داشتند. تعداد ۲۲ رابطه نیز

-
1. Matrix of Direct Influence (MDI)
 2. MPDI
 3. MII
 4. MPII
 5. gorden

دارای نمره تأثیر ۲ بودند؛ یعنی حالت تقویت‌کننده داشتند. در نهایت سه رابطه ماتریسی دارای اثرات ۳ بوده‌اند؛ به صورتی که شاخص‌ها هم روی یکدیگر تأثیرگذار بوده، هم از همدیگر تأثیر می‌پذیرفتند. ماتریس ایجادشده با ابعاد 6×6 با درجه پرشدگی $83/30$ درصد حاصل شده است.

طبقه‌بندی متغیرها بر اساس میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری

با هر بار تکرار ارتباط میان متغیرها، نرم‌افزار میک‌مک، شکل جدیدی از سلسله‌مراتب متغیرها ارائه می‌دهد. در جدول زیر، رتبه‌بندی پیشران‌های اصلی توسعه اقتصادی کشور بر اساس تحلیل اثرات مستقیم و غیر مستقیم نمایش داده شده است. به استثنای دو پیشران که در این دو نقشه، رتبه آنها جابه‌جا می‌شود. پیشران اصلاح کیفیت نظام بروکراسی از رتبه اول در تحلیل اثرات مستقیم به رتبه سوم در تحلیل اثرات غیر مستقیم جابه‌جا شده است و حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی از رتبه اول تحلیل اثرات غیر مستقیم به رتبه سوم تحلیل اثرات مستقیم جابه‌جا شده است. سایر پیشران‌ها در تحلیل اثرات مستقیم و غیر مستقیم، رتبه مشابهی دارند.

جدول ۹- رتبه‌بندی متغیرها بر اساس میزان تأثیرپذیری

تأثیر پذیری مستقیم

تأثیر پذیری غیر مستقیم

رتبه	پیشران	پیشران
۱	۲- اصلاح کیفیت نظام بروکراسی	۶- حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی
۲	۵- اصلاح ساختار اقتصادی	۵- اصلاح ساختار اقتصادی
۳	۶- حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی	۲- اصلاح کیفیت نظام بروکراسی
۴	۱- بهبود تعاملات بین المللی و منطقه‌ای و رفع مناقشات	۱- بهبود تعاملات بین المللی و منطقه‌ای و رفع مناقشات
۵	۳- اصلاح نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری	۳- اصلاح نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری
۶	۴- اصلاح کیفیت نظام قضایی	۴- اصلاح کیفیت نظام قضایی

پیشران اصلاح نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری در تحلیل اثرات غیر مستقیم از رتبه دوم به رتبه اول صعود می‌کند. در رتبه‌بندی بر اساس میزان تأثیرپذیری نیز رتبه‌بندی پیشران‌ها در تحلیل اثرات متقابل مستقیم و غیر مستقیم، مشابه است؛ به استثنای اصلاح کیفیت نظام بروکراسی که از رتبه اول در تحلیل اثرات مستقیم به رتبه سوم در تحلیل اثرات غیر مستقیم جابه‌جا شده است و پیشران حمایت از سرمایه‌گذاری

خارجی که از رتبه سوم در تحلیل اثرات مستقیم به رتبه اول در تحلیل اثرات غیر مستقیم صعود کرده است.

تحلیل تأثیرات غیر مستقیم پیشران‌های توسعه اقتصادی

با توجه به اینکه تشخیص متغیرهای پنهان از ضرب ماتریس اعمال‌شده در طبقه‌بندی غیر مستقیم صورت می‌گیرد، برای ثبات هرچه بیشتر سیستم، نرم‌افزار میک‌مک بر اساس ابعاد ماتریس، تعداد تکرارهایی را پیشنهاد می‌کند و تحلیل تأثیرات غیر مستقیم بعد از این تکرارها و به ثبات رسیدن سیستم انجام خواهد شد. برآوردهای صورت‌گرفته نشان می‌دهد که ماتریس تأثیرات متقابل پیشران‌های توسعه اقتصادی، با سه بار ضرب ماتریس در خودش سبب می‌شود که سیستم به ثبات برسد.

جدول ۱۰- تعیین ثبات مقادیر اثرگذار و اثرپذیر

ثبات		
تکرار	اثرگذاری	اثرپذیری
۱	۸۳٪	۷۸٪
۲	۱۰۰٪	۹۰٪
۳	۱۰۰٪	۱۰۰٪

در نرم‌افزار میک‌مک، داده‌های مربوط به ماتریس تأثیرات مستقیم و تأثیرات مستقیم بالقوه را کاربر وارد می‌کند و ماتریس تأثیرات غیر مستقیم و تأثیرات غیر مستقیم بالقوه خروجی نرم‌افزار است. در ادامه، جدول‌های مربوط به خروجی این ماتریس گزارش می‌شود و به تحلیل پلان تأثیرات متقابل غیر مستقیم و نمودار تأثیرات غیرمستقیم پرداخته خواهد شد.

اساس کار برای محاسبه تأثیرات غیر مستقیم، چندین مرتبه ضرب ماتریس در خودش یا به عبارت دیگر، به توان n رساندن ماتریس اثرات مستقیم است. پس از هر مرتبه ضرب ماتریسی، جمع سطری و ستونی اثرات محاسبه شده، متغیرها رتبه‌بندی می‌شوند. این فرآیند به صورت تکراری ادامه می‌یابد تا زمانی که رتبه همه متغیرها در مرحله $k-1$ با رتبه آنها وقتی ماتریس به توان $k+1$ می‌رسد، تفاوتی نداشته باشد. به این ترتیب جمع اثرات غیر مستقیم یک متغیر از طریق یک متغیر واسطه (و نه تعداد بیشتری متغیر واسطه) محاسبه می‌شود. در عمل، تأثیرات درجات بالاتر، آنقدر ضعیف است که بتوان از آنها صرف‌نظر کرد.

در روش میک مک معمولاً مقدار n ، هفت یا هشت بار است؛ به این معنا که با هفت یا هشت بار ضرب ماتریس اثرات مستقیم در خودش، رتبه‌ها بدون تغییر باقی می‌ماند، نتایج به پایداری می‌رسد و فرآیند ریاضیاتی تکمیل می‌شود (مولایی و طالبیان، ۱۳۹۵: ۶).

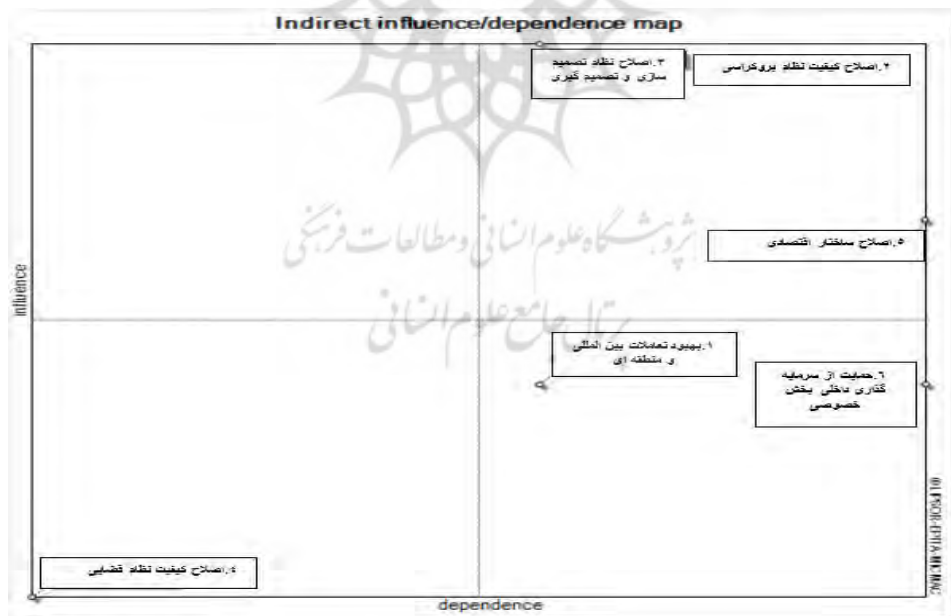
جدول ۱۱- تعیین میزان تأثیرات متقابل غیر مستقیم پیشران‌ها

بر یکدیگر خروجی نرم‌افزار میک مک

حمایت از سرمایه گذاری داخلی بخش خصوصی	اصلاح ساختار اقتصادی	اصلاح کیفیت نظام قضایی	اصلاح نظام تصمیم سازی و تصمیم گیری (ارتقای آگاهی و افزایش کاربست علم، رهایی از تسخیرشدگی)	اصلاح کیفیت نظام بروکراسی دولت	بهبود تعاملات بین‌المللی و منطقه‌ای و رفع مناقشات	ماتریس تأثیرات متقابل ۶×۶
۱۵۰۸	۱۵۷۷	۱۰۶۸	۱۳۵۳	۱۵۶۷	۱۳۶۹	بهبود تعاملات بین‌المللی و منطقه‌ای و رفع مناقشات
۱۸۷۸	۱۸۱۸	۱۲۲۹	۱۵۷۹	۱۸۵۵	۱۵۷۹	اصلاح کیفیت نظام بروکراسی دولت
۱۸۵۴	۱۸۸۲	۱۲۵۳	۱۶۰۷	۱۸۱۴	۱۵۹۱	اصلاح نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری (ارتقای آگاهی و افزایش کاربست علم، رهایی از تسخیرشدگی)
۱۴۰۷	۱۴۱۲	۹۵۰	۱۲۱۶	۱۳۷۹	۱۲۱۶	اصلاح کیفیت نظام قضایی
۱۶۸۸	۱۷۳۳	۱۱۵۵	۱۴۷۷	۱۷۰۱	۱۴۷۷	اصلاح ساختار اقتصادی
۱۵۹۶	۱۵۷۷	۱۰۶۸	۱۳۵۳	۱۵۶۴	۱۳۵۳	حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی

جدول ۱۲- جمع ماتریس تأثیرات مستقیم پیشران‌های توسعه اقتصادی

جمع ماتریس			
ردیف	پیشران	میزان تأثیرگذاری	میزان تأثیرپذیری
۱	بهبود تعاملات بین‌المللی و منطقه‌ای و رفع مناقشات	۸۵۱۱	۸۵۸۵
۲	اصلاح کیفیت نظام بروکراسی دولت	۹۹۳۸	۹۸۷۷
۳	اصلاح نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری (ارتقای آگاهی و افزایش کاربست علم، رهایی از تسخیرشدگی)	۱۰۰۰۱	۸۵۸۵
۴	اصلاح کیفیت نظام قضایی	۷۵۸۰	۶۷۲۳
۵	اصلاح ساختار اقتصادی	۹۲۳۱	۹۹۹۹
۶	حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی	۸۵۱۱	۱۰۰۰۳
جمع		۵۸	۵۸

شکل ۱- پلان تأثیرات متقابل غیر مستقیم

بر اساس شکل (۱)، وضعیت قرارگیری پیشران‌ها در چهار ناحیه نمودار به شرح زیر گزارش می‌شود:

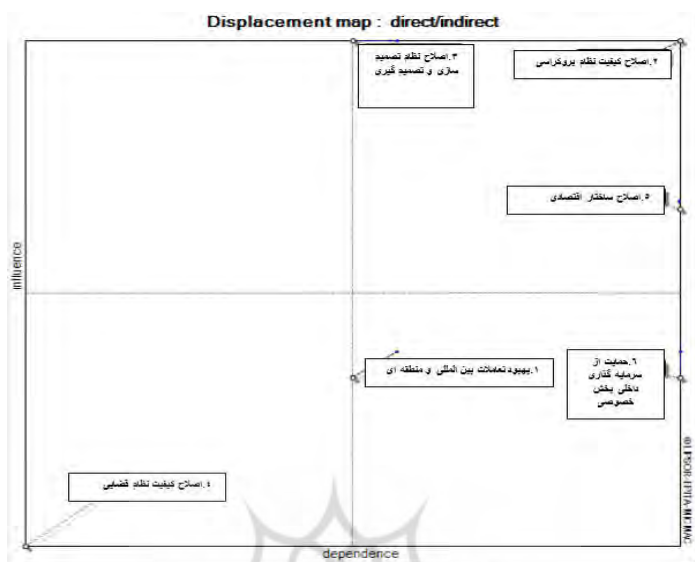
ناحیه ۱- پیشران‌هایی با میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری بالا: این ناحیه در بردارنده سه پیشران اصلاح کیفیت نظام بروکراسی دولت، اصلاح نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری (ارتقای آگاهی و افزایش کاربست علم، رهایی از تسخیرشدگی) و اصلاح ساختار اقتصادی است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، اصلاح نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری که در تحلیل اثرات مستقیم در مرز نواحی ۱ و ۲ قرار دارد، در تحلیل اثرات غیر مستقیم وارد ناحیه ۱ شده است. این متغیر، متغیر ریسک است و به سرعت تغییرات بر آن اثر می‌گذارد و به سرعت تغییرات را به متغیرهای وابسته در ناحیه ۴ انتقال می‌دهد. پیشران‌های اصلاح کیفیت نظام بروکراسی دولت و اصلاح ساختار اقتصادی، تغییرات محسوسی را در مقایسه با تحلیل اثرات مستقیم ندارد.

ناحیه ۲- پیشران‌هایی با تأثیرگذاری بالا و تأثیرپذیری پایین: هیچ‌یک از پیشران‌ها در این ناحیه قرار نگرفتند.

ناحیه ۳- پیشران‌هایی با تأثیرگذاری و تأثیرپذیری پایین: اصلاح کیفیت نظام قضایی در این ناحیه قرار دارد و در مقایسه با تحلیل اثرات مستقیم، تغییری در وضعیت قرار گرفتن این پیشران در نمودار ایجاد نشده است.

ناحیه ۴- پیشران‌هایی با تأثیرگذاری پایین و تأثیرپذیری بالا: پیشران بهبود تعاملات بین‌المللی و منطقه‌ای و رفع مناقشات که در تحلیل اثرات مستقیم در مرز نواحی ۳ و ۴ قرار داشت، در تحلیل اثرات غیر مستقیم با تحرکاتی وارد ناحیه ۴ شده و به همراه پیشران حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی در این ناحیه خروجی سیستم است و وابسته به پیشران‌های ناحیه ۱ و ۲ تغییر خواهد کرد. البته با توجه به قرار گرفتن این پیشران زیر خط قطری و نزدیک بودن به مرکز ثقل می‌تواند به عنوان اهرم ثانویه، هدف‌های ضعیف و متغیرهای ریسک ثانویه تحلیل شود.

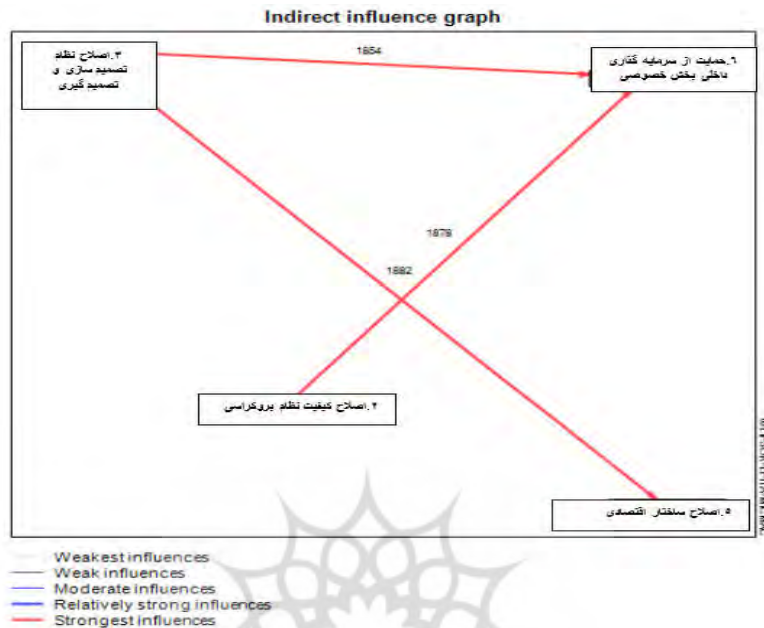
در نمودار زیر، میزان تحرکات عوامل در مقایسه با تحلیل اثرات مستقیم نمایش داده شده است.

شکل ۲- پلان جابه‌جایی تأثیرات متقابل مستقیم به تأثیرات متقابل غیر مستقیم

برآوردهای شکل (۳) نشان می‌دهد که اصلاح نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری (ارتقای آگاهی و افزایش کاربست علم، رهایی از تسخیرشدگی)، به صورت مستقیم و قوی بر اصلاح ساختار اقتصادی و حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی تأثیر دارد. همچنین حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی تحت تأثیر مستقیم اصلاح کیفیت نظام بروکراسی نیز است.

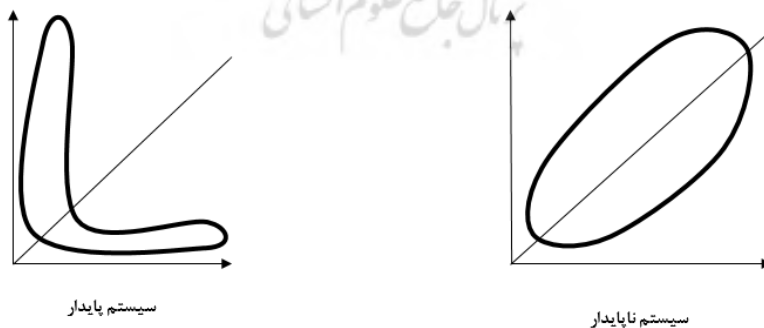
پرتال جامع علوم انسانی
مطالعات فرهنگی

شکل ۳- نمودار تأثیرات مستقیم

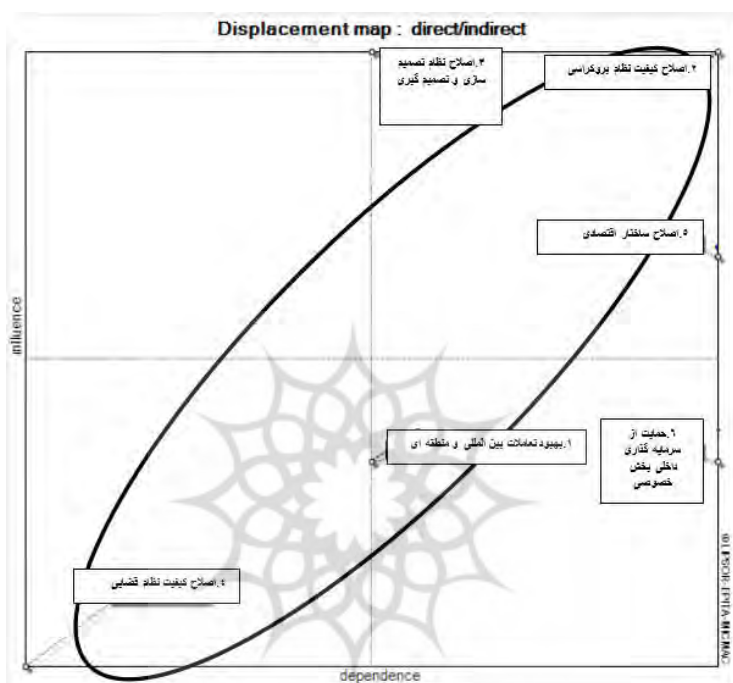
بررسی پایداری و ناپایداری سیستم‌ها

در روش تحلیل ساختاری علاوه بر تحلیل با استفاده از پلان تأثیرات مستقیم و غیر مستقیم، تحلیلی درباره وضعیت پایداری و ناپایداری سیستم‌ها در تکمیل تحلیل‌های پیشین ارائه می‌شود (ر.ک: Godet, 2006 به نقل از: علی بیگی و دیگران، ۱۳۹۷).

شکل ۴- نمودار سیستم‌های پایدار و ناپایدار

بر همین اساس و با توجه به مختصات قرارگیری پیشنهادها در هر دو پلان تأثیرات متقابل مستقیم و غیر مستقیم، برآوردهای این مطالعه بیانگر وجود سیستم ناپایداری است.

شکل ۵- نمودار ناپایداری با توجه به نواحی توزیع پیشنهادها انتخابی

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

با توجه به فرایند دلفی نشان داده شد که شش عامل مهم توسعه اقتصادی به عنوان پیشنهاد برگزیده شد. این موارد به ترتیب میانگین نمره بالاتر که از نظر نخبگان به دست آمده، عبارتند از:

- بهبود تعاملات بین‌المللی و منطقه‌ای و رفع مناقشات
- اصلاح کیفیت نظام بروکراسی دولت
- اصلاح نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری (ارتقای آگاهی و افزایش کاربست علم، رهایی از تسخیرشدگی)

- اصلاح کیفیت نظام قضایی

- اصلاح ساختار اقتصادی

- حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی

این ترتیب از پیشران‌ها می‌تواند برای سیاست‌گذار، الگویی را ارائه دهد که موارد یادشده به ترتیب اولویت مورد توجه قرار گیرد و در برنامه‌ریزی‌های و سیاست‌گذاری‌ها به کار گرفته شود.

در بررسی تأثیرات مستقیم پیشران‌ها نشان داده شده است که پیشران نظام تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی، تأثیرگذارترین پیشران است که به طور مستقیم بر اصلاح نظام بروکراسی مؤثر است. اصلاح نظام بروکراسی به عنوان یک پیشران بر اصلاح ساختار اقتصاد اثرگذار است و اصلاح ساختار اقتصاد نیز به عنوان یک پیشران بر پیشران حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی مؤثر است. این پیشران‌ها نه تنها خود به تنهایی عوامل کلیدی و به تعبیر دیگر، پیشران توسعه اقتصادی هستند، بلکه با تأثیرگذاری و تأثیرپذیری از دیگر پیشران‌ها، اثرات بیشتری بر توسعه اقتصادی کشور می‌گذارند. در این میان پیشران بهبود تعاملات بین‌المللی و منطقه‌ای و رفع مناقشات که بالاترین میانگین را دارد، جزء پیشران‌های تأثیرپذیر است. پیشران اصلاح کیفیت نظام قضایی هرچند پیشرانی مهم است، در تأثیرپذیری و تأثیرگذاری، روابطی را با سایر پیشران‌ها نشان نمی‌دهد که از این منظر، پیشران مستقلاً به شمار می‌رود و خود به تنهایی توسعه اقتصادی را بهبود می‌بخشد.

بررسی تأثیرات غیر مستقیم نیز نشان می‌دهد که پیشران نظام تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی به عنوان یک پیشران توسعه اقتصادی، بر دو پیشران حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی و پیشران اصلاح ساختار اقتصادی تأثیر می‌گذارد و از این جهت می‌تواند نقش مهمی در توسعه اقتصادی داشته باشد. پیشران اصلاح نظام بروکراسی نیز می‌تواند حمایت از سرمایه‌گذاری داخلی بخش خصوصی را تحت تأثیر قرار دهد و پیشران مهمی در توسعه اقتصادی تلقی شود.

در بررسی پایداری نشان داده شد که سیستم ناپایدار است و این به معنی آن است که رابطه تأثیرگذاری و تأثیرپذیری میان پیشران‌ها که در اینجا به دست آمده، پایدار نیست؛ به این معنا که این شرایط می‌تواند به سبب عوامل دیگری دچار دگرگونی شود و

روابط کنونی تغییر کند. بنابراین در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی باید مورد توجه قرار گیرد که این روابط در شرایط فعلی حاکم است.

پیشنهادهای اجرایی

بر اساس نتایج این پژوهش لازم است تا هدف‌گذاری‌ها و اولویت‌بندی‌های توسعه اجتماعی و اقتصادی کشور به شرح زیر تنظیم شود.

۱. اصلاح نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری در سطح کلان نظام بر اساس دیدگاه‌های موجود و تجربه‌های بشری و بهبود وضعیت این نظام بر اساس شاخص‌های موسوم به حکمروایی
۲. مشخص کردن سطح معینی از تعامل بین‌المللی در منطقه و جهان به منظور تعیین جایگاه ایران در جهان در ابعاد مختلف درآمد سرانه، اشتغال، سرمایه انسانی و اجتماعی و دیگر شاخص‌های انسانی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی به‌ویژه شاخص‌هایی چون فقر چندبعدی. تعاملات بین‌المللی لازم است در اسرع وقت بر اساس هدفی معین و قابل پیش‌بینی تنظیم شود تا تمام اجزای اقتصاد ملی و عناصر فعال اقتصادی، حرکت بلندمدتی را بر اساس آن سامان دهند و کشور در مسیر توسعه قرار گیرد.
۳. اصلاح نظام دیوان‌سالاری از این منظر مهم است که بسیاری از کارشناسان، این نظام را مانع اجرای برنامه‌های توسعه و سیاست‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی می‌دانند.
۴. اصلاح ساختار اقتصادی کشور نیز لازم است به سرعت بر اساس ظرفیت‌های موجود و بالقوه بازسازی شود تا از وابستگی‌های گسترده به خام‌فروشی رها شده، به اقتصاد مبتنی بر دانایی و نوآوری و خلاقیت تبدیل شود. اصلاح ساختار اقتصادی با کاهش وابستگی کشور به منابع طبیعی، با محوریت تولید به‌ویژه تولید صنعتی و کاهش انحصارها به‌ویژه دولتی و شبه‌دولتی و افزایش مشارکت مردم و بخش خصوصی می‌تواند موجب رشد پایدار رفاه اجتماعی شود. این اصلاحات شامل اصلاحات نهادی نیز می‌شود که تبدیل فرهنگ رانتی به

فرهنگ کارآفرینی، فرهنگ واسطه‌گری به فرهنگ تولیدی از آن جمله است.

۵. اصلاح نظام قضایی در چارچوب اهداف توسعه‌ای به منظور حمایت از حقوق مالکیت، عدالت اجتماعی و حمایت از نفوذ قراردادها.

حمایت از سرمایه‌گذاری بخش خصوصی با سازوکارهای کارآمد و اثربخش به عنوان مهم‌ترین محور توسعه اقتصادی به معنای مشارکت عمومی در اقتصاد است.

منابع

- اسعدی، مرضیه (۱۳۹۸) «انقلاب صنعتی چهارم و اقتصاد دیجیتال: پیشران‌های رشد اقتصادی پایدار»، مطالعات کاربردی در علوم مدیریت و توسعه، سال چهارم، شماره ۳ (پیاپی ۱۷)، صص ۹-۳۳.
- ایوبی‌پور، محمد و محمدرحیم عیوضی (۱۳۹۸) «تعیین پیشران‌های تمدن‌سازی نوین اسلامی با رویکرد تحلیل تأثیر متقاطع»، مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، دوره دوم، شماره ۱، صص ۳۸۷-۴۰۰.
- تقی‌لو، علی‌اکبر و دیگران (۱۳۹۵) «پیشران‌های توسعه روستایی ایران»، برنامه‌ریزی و آمایش فضا، دوره بیستم، شماره ۴، صص ۱-۲۸.
- خاوری، سعید و دیگران (۱۳۹۶) «کاربرد نظریه اقتصاد ساختاری جدید در توسعه اقتصادی ایران در قالب چارچوب GIF جهت تعیین بخش‌های پیشران»، فصلنامه سیاستگذاری اقتصادی دوره نهم، شماره ۱۷، بهار و تابستان، صص ۲۳۳-۲۶۸.
- دژپسند، فرهاد (۱۳۸۴) «عوامل مؤثر بر رشد اقتصادی ایران»، پژوهشنامه اقتصادی، سال پنجم، شماره ۱۸، صص ۱۳-۴۷.
- رحمانی، اسرین و دیگران (۱۳۹۷) «مقدمه‌ای بر معیارهای انتخاب دانش‌های پیشران»، مدیریت اطلاعات، دوره سی‌وچهارم، شماره ۲، صص ۴۸۷-۵۱۶.
- رفیعی، حسن، مدنی قهفرخی سعید، وامقی مروثه (۱۳۸۷) «مشکلات اجتماعی در اولویت ایران»، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره نهم، شماره ۱ و ۲، صص ۱۵۱-۱۶۰.
- روحانی، آرش و سعید آجرلو (۱۳۹۴) آموزش نرم‌افزار: MICMAC قابل استفاده در پروژه‌های سناریونویسی و آینده‌پژوهی.
- رهنما، محمدرحیم و دیگران (۱۳۹۷) «شناسایی و تحلیل پیشران‌های مؤثر بر توسعه منطقه‌ای استان البرز با رویکرد برنامه‌ریزی سناریو مبنای»، مجله آمایش سرزمین، دوره دهم، شماره اول، بهار و تابستان، صص ۱۳۹-۱۶۶.
- شیروانی ناغانی، مسلم و روح‌الله بیات (۱۳۹۷) «شناسایی و تحلیل پیشران‌های روند بهبود ارزش افزوده اقتصادی در راستای آینده‌نگاری شرکت‌ها»، راهبرد، سال بیست‌وپنجم، شماره ۸۶، صص ۴۹-۶۹.
- صادقی، احمد و مرهان سعیدی‌اقدام (۱۳۹۳) «شناسایی و رتبه‌بندی عوامل مؤثر بر توسعه نیافتگی اقتصاد ایران نزد نخبگان با استفاده از روش تلفیقی تصمیم‌گیری آزمون و خطا و فرایند تحلیل شبکه‌ای فازی»، سیاست‌گذاری پیشرفت اقتصادی دانشگاه الزهراء (س)، سال دوم، شماره ۵، صص ۱۱۷-۱۵۶.
- صالحی، قاسم و دیگران (۱۳۹۹) «شناسایی و اولویت‌بندی اثرگذارترین عوامل و پیشران‌های رشد اقتصادی در ایران»، مطالعات اقتصاد اسلامی، سال سیزدهم، شماره اول (پیاپی ۲۵)، صص ۳۳۹-۳۶۶.

- صدیقی، الهام و سلمان ماهینی و عبدالرسول میرکریمی و سیدحامد دلیری و حسن فث برایان (۱۳۹۸) «شناسایی و تحلیل پیشران‌های کلیدی آمایش منطقه‌ای بر اساس آینده‌پژوهی در شهرستان گرگان»، آمایش سرزمین، دوره یازدهم، شماره ۲، صص ۲۰۵-۲۳۳.
- طالبیان، حامد و دیگران (۱۳۹۴) «تحلیل ساختاری به روش میک‌مک فازی در آینده‌نگاری راهبردی ایران»، فصلنامه آینده‌پژوهی ایران، دوره دوم، شماره ۱، صص ۷۵-۱۰۴.
- عزت‌پناه، بختیار (۱۳۹۹) «تبیین نیروهای پیشران مؤثر بر آینده توسعه صنعت گردشگری در شهرهای مرزی (مطالعه موردی: شهر بانه)»، فصلنامه گردشگری شهری، دوره هفتم، شماره ۱، صص ۶۹-۸۷.
- علی‌اکبری، اسماعیل (۱۳۹۹) «تحلیل ساختاری پیشران‌های توسعه شهری دانش‌بنیان (مطالعه موردی: کلان‌شهر تهران)»، پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال یازدهم، شماره ۴۲، صص ۱۰-۲۱.
- علی‌بیگی، جواد و دیگران (۱۳۹۷) «تهیه نقشه پیشران‌های اصلی برای آینده‌پژوهی راهبردی، اثرات اجرای طرح سامانه گرمسیری بر توسعه دشت‌های مهران و گدارخوش در راستای مدیریت برنامه‌ریزی»، پژوهش‌های مدیریت راهبردی، سال بیست‌و‌چهارم، شماره ۷۰، صص ۱۴۵-۱۶۷.
- کلمن، جیمز (۱۳۷۷) بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نشرنی.
- محمودزاده، محمود و مهدی فتح‌آبادی (۱۳۹۵) «عوامل پیشران بهره‌وری کل عوامل تولید در صنایع تولیدی ایران»، تحقیقات مدل‌سازی اقتصادی، شماره ۲۶، صص ۱۴۱-۱۶۵.
- مولایی، محمدمهدی و حامد طالبیان (۱۳۹۵) «آینده‌پژوهی مسائل ایران با روش تحلیل ساختاری»، فصلنامه مجلس و راهبرد، سال بیست‌وسوم، شماره ۸۶، تابستان، صص ۵-۳۲.
- هایامی، یوجیرو (۱۳۸۰) اقتصاد توسعه از فقر تا ثروت ملل، ترجمه غلامرضا آزاد، تهران، نشرنی.
- هانت، دایانا (۱۳۷۶) نظریه‌های اقتصاد توسعه، ترجمه غلامرضا آزاد، تهران، نشرنی.

Boeke, J.H. (1953) Economics and Economic Policy of Dual Societies, P. 3.

<http://www.ayandeban.ir/1397/05/iran-1397/>.

Myrdal Gunnar, (1973) Against the Stream: Critical Essays on Economics (New York: Pantheon Books).

Siyal Saeed, Siyal Abdul Waheed, Rasheed Muhammad Imran, Asif Mubeen, Ali Madad, Suleiman Amran Said; (2016) Critical Success Factors for Economic Development & Growth in Developing Countries: A Case Study of Pakistan; European Online Journal of Natural and Social Sciences; Vol 5, No 4.

Solow, R. M. (1956) A contribution to the theory of economic growth. The Quarterly Journal of Economics, 70(1), pp 65- 94.

Mullainathan, S., and R. Thaler, (2001) "Behavioral Economics", in N. Smelser and P. Baltes, eds., International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences, Amsterdam: Elsevier.